

Research Paper

A Comparative Study of The Works of Science And Ignorance of The Cave And Proud

Mohammad Amin Jamei¹, Seyed Hassan Hosseini^{*2}, Hormoz Asadi Koohbad³

1. PhD student in Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Ramhormoz Branch, Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran.
2. Department of Law, Ramhormoz Branch, Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran
3. Department of Law, Ramhormoz Branch, Islamic Azad University, Ramhormoz, Iran

ARTICLE INFO

PP: 283-298

Use your device to scan and
read the article online

Keywords:
*Pride, Cave, Arrogant,
Loss, Glorification .*

Abstract

Ignorance is neither an obstacle to the ability to perform nor to the ability to oblige, but the religion of Islam considers ignorance as a cause for mitigation to facilitate the obligees and remove embarrassment from them. Scholars of jurisprudence and principles have established criteria for the validity of ignorance; they have neither accepted it absolutely nor rejected it outright. If ignorance is taken as an absolute excuse, Islamic rules would be rendered ineffective, and knowledge and ignorance would be treated equally. On the other hand, if an ignorant person is not excused under any circumstances, it would conflict with the tolerance of Sharia. In Islamic Sharia, one who has not failed is not reprimanded. In the discussion of the meaning of the rule, there is no difference between being knowledgeable and being ignorant, and scholars have concluded that the meaning of the rule is general and applicable in most chapters of fiqh. It is not limited to unauthorized sales (financial transactions without the owner's permission). Evidence from the words of jurists has been provided in this context. This rule has also been evaluated from the perspective of jurists. Although their arguments are derived from jurisprudence, many jurists have discussed it in the context of civil law. This article attempts to determine the boundaries and limits of the excuse of ignorance according to the rules and criteria established by scholars. Ignorance in all chapters of jurisprudence is the source of certain effects and many rulings follow from it. Sunni jurists agree on whether an ignorant person is excused in some cases and disagree in others. For example, ignorance of one of the pillars of ablution is not considered an excuse according to all jurists, but ignorance of the attributes of the seller, according to one group of jurists, invalidates the contract of sale, while according to another group, it does not prevent the validity of the transaction.

Citation: Jamei, M. A., Hosseini, S. H., & Asadi Kouh Bad, H. (2024). **A comparative study of the works of science and ignorance of the cave and the arrogant.** Quarterly Journal of Geography (Regional Planning), 14(54), 283–298.

DOI:10.22034/JGEOQ.2023.260249.2842

* **Corresponding author:** Seyed Hassan Hosseini, **Email:** hoseyni1344@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The rule of deception is one of the renowned legal principles applied across various chapters, including transactions and guarantees. According to this principle, if someone deceives another through words or actions, resulting in harm, the deceived individual has the right to seek legal compensation from the deceiver. This responsibility holds true even when the deceiver did not intend to deceive but might have been misled themselves. Such legal liability is termed as the principle of deception guarantee, independent of contractual agreements, aimed at compensating for damages. Ignorance, regarding unawareness of religious rules, significantly influences all facets of jurisprudence, forming the basis for many issues. This blameworthy trait leads individuals into sin. Therefore, it is obligatory for every Muslim to diligently acquire religious knowledge and understand their Islamic obligations to eliminate ignorance. Verses from the Holy Quran and prophetic traditions consistently underscore the importance of knowledge and scholars. This study conducts a content analysis to examine Shariah justifications for rulings on ignorance, jurisprudential criteria determining its excuse or culpability, and its implications on rulings, using foundational sources from Islamic principles and jurisprudence.

Methodology

In this article, the research method focuses on the comparative study of the effects of knowledge and ignorance, specifically Ghar and Pride, and explores their geopolitical dimensions. This comparative study aims to analyze the impacts and implications of knowledge and ignorance across various domains including social, political, and economic spheres. The method employed is content analysis, which examines different theories and perspectives regarding knowledge and ignorance, extensively discussed in Islamic principles and jurisprudence sources. Geopolitical dimensions are explored as a macro-strategic aspect, elucidating their influence on power structures and international relations. The study emphasizes the role and significance of

knowledge and awareness in both soft and hard powers within global organizations and societies.

Results and Discussion

The rule of pride applies when a knowledgeable person deceives an ignorant person, leading to harm. Therefore, ignorance on the part of the deceived is a prerequisite for the application of this rule. Scholarly discussions highlight that if the deceived is aware, they have no recourse for compensation, as exemplified in cases of wrongful property sales. The rule delineates responsibilities and liabilities based on the awareness or ignorance of the parties involved, ensuring justice in transactions and mitigating losses. The verses indicate that Muslims are excused from Sharia obligations due to ignorance, as clarified by Ibn Uthaymeen and Quranic verses. Prophetic traditions affirm forgiveness for errors, forgetfulness, and coercion. Ignorance signifies a lack of absolute knowledge about an object, which does not negate one's capacity to act or one's obligations. In order to facilitate compliance, Islam acknowledges ignorance as a mitigating factor. However, this does not imply that ignorance is superior to knowledge. Jurisprudential scholars have established criteria for acknowledging ignorance to assist the obliged, without unequivocally accepting or dismissing absolute ignorance as an excuse.

Conclusion

The Sunni jurisprudence begins with the statements of some companions after the Prophet Muhammad's demise and extends with the rulings of his followers, starting around 41 AH. It culminates with the emergence of the four Sunni legal schools' founders in the late first century and early second century AH, marking its brightest period. During the era of these founders, spanning until the mid-fourth century AH, general jurisprudence was formulated. The Hanafi, Maliki, Shafi'i, and Hanbali schools gained prominence and spread widely among the Muslim community. The concept of "gharar" and "maghrib" in Islamic jurisprudence results in liability due to deception; if one deceives another, the deceiver bears responsibility. The deceived is

"maghrib" and the deceiver "gharar." This liability, known as "gharar liability," stems from deception and fraud, categorized under non-contractual strict liability in civil law terms. In Islamic jurisprudence, the principle "al-maghrib yarji'u ila man gharrah" addresses this, albeit with differing interpretations among scholars. Contemporary jurists like

Imam Khomeini reject its validity, considering it a predatory principle. Evidence includes traditions, consensus, rational basis, and principles like avoiding harm. Elements include material actions and moral intentions, encompassing deceitful acts, harm caused, and causal relationships..

References

1. Ākhūnd Khurāsānī, M. K. (1987). Hashiyah 'alā al-Makāsib. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications. [In Persian]
2. Amiri Qaemmaghami, A. (1977). Law of obligations. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
3. Anṣārī Shīrāzī, Q. (2008). Mawsū'at Aḥkām al-Aṭfāl wa Adillatuhā (1st ed.). Qom: Markaz Fiqhī Imām Aṭhār ('a). [In Persian]
4. Ansari, S. M. (2003). Al-Makasib. Qom: Armous Publications. 2nd edition. [In Persian]
5. Aqripour, M. (2006). Semantics of doubt and its application in jurisprudential-legal rulings, articles and reviews. Book 82. Tehran.
6. Ardabīlī, A. b. M. (1982). Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān (1st ed.). Qom: Daftar Intishārāt Islāmī. [In Persian]
7. Baḥrānī, Y. b. A. (2002). Ad-Durar an-Najafīyah (1st ed.). Beirut: Dār al-Muṣṭafā li-Iḥyā' at-Turāth. [In Persian]
8. Baihaqi, A. H. (1974). Sunan al-Kubra. Hyderabad: Hyderabad Publications. First edition. [In Persian]
9. Bazgir, Y. (2003). Definitive court rulings on civil matters (farms, sharecropping, partnership, transfer, loan, claim, marriage and divorce, damages, in the law of ownership of apartments). Tehran: Bazgir Publications. First edition. [In Persian]
10. Bujnūrdī, S. M. H. (1999). Qawā'id-i Fiqhiyyah, M. Mehrizi & M. H. Derayati (Eds.), Qom: Nashr al-Hadi, 1st ed., Vol. 1, p. 277. [In Persian]
11. Ebn Manzūr, M. b. M. (1985). Lisān al-'Arab. Qom: Adab al-Hawza. [In Persian]
12. Ebn Manzūr, M. b. M. (1994). Lisān al-'Arab (3rd ed.). Beirut: Dār al-Fikr liṭ-Tibā'ah. [In Persian]
13. Haji Dehabadi, A. (2012). Rules of penal jurisprudence. Third edition. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
14. Hurr 'Āmilī, M. b. H. (2009). Tafṣīl Wasā'il ash-Shī'ah (1st ed.). Qom: Gruh-i Pazhuhish-i Mu'assasah Āl al-Bayt ('a). [In Persian]
15. Ḥusaynī Marāghī, M. A. (1998). Anāwīn. Qom: Mu'assasah Nashr Islāmī. [In Persian]
16. Imam Khomeini, S. R. (2000). Kitab al-Bay'. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. First edition. [In Persian]
17. Imami, S. H. (1998). Civil law. Tehran: Islamic Bookstore Publications. 19th edition. [In Persian]
18. Irani Arbaty, B. (2006). Collection of advisory legal opinions. Tehran: Majd Publications. 2nd edition. [In Persian]
19. Jafarilangroudi, M. J. (1958). Encyclopedia of civil law and commerce. Tehran: Bonyad-e Ostad Publications. [In Persian]
20. Jafarilangroudi, M. J. (1994). Legal terminology. Tehran: Ganj-e Danesh Publications. [In Persian]
21. Jūharī, I. b. H. (2010). As-Siḥāḥ (1st ed.). Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Persian]
22. Khomeini, R. (2002). Kitāb al-Bay' (1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
23. Ossia, P. (1992). "Forgery," a collection of articles: Developments in private law, under the supervision of Naser Katouzian. Tehran: Institute for Publication and Printing of Tehran University. [In Persian]
24. Tabrīzī, J. b. 'A. (1998). Uṣūl al-Ḥudūd wa at-Ta'zīrāt (1st ed.). Qom: Daftar Mu'allif. [In Persian]

بررسی تطبیقی آثار علم و جهل غار و مغرور

محمدامین جامعی: دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران

سیدحسن حسینی*: گروه حقوق، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران

هرمز اسدی کوه باد: گروه حقوق، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۲۸۳-۲۹۸</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>جهل نه مانع اهلیت اداء است و نه مانع اهلیت وجوب، اما دین اسلام برای تسهیل بر مکلفان و رفع حرج از آنان، جهل را به عنوان یکی از اسباب تخفیف به شمار آورده است. علمای فقه و اصول ضوابطی برای اعتبار جهل تعیین کرده‌اند، نه آن را به طور مطلق پذیرفته و نه رد کرده‌اند. اگر جهل به طور مطلق عذر باشد، احکام اسلامی تعطیل و علم و جهل برابر می‌شوند؛ اگر هم جاهل مطلقاً معذور نباشد، با تساهل شریعت هم‌خوانی ندارد. در شریعت اسلام، کسی که کوتاهی نکرده باشد، مورد مواخذه قرار نمی‌گیرد. در بحث مدلول قاعده، تفاوتی بین اینکه مغرورکننده عالم باشد یا جاهل نیست و به این نتیجه رسیده‌اند که مدلول قاعده، عام است و در اکثر ابواب فقه جاری و کاربرد دارد و محدود به بیع فضولی (فروش مالی بدون اجازه صاحب آن) نیست. شواهدی از کلمات فقها در این زمینه بیان شده است. این قاعده از دیدگاه حقوق دانان نیز ارزیابی شده و اگرچه مباحث آنها از فقه گرفته شده است، بسیاری از حقوق دانان آن را در شرح قانون مدنی مورد بحث قرار داده‌اند. در این مقاله تلاش شده است مرز و محدوده عذر به جهل با توجه به ضوابط و معیارهایی که علما تعیین کرده‌اند، مشخص گردد. جهل در همه ابواب فقه منشأ اثر است و احکام متعددی بر آن مترتب می‌شود. فقهای اهل سنت در مورد معذور بودن یا نبودن شخص جاهل در برخی موارد اتفاق نظر و در برخی دیگر اختلاف نظر دارند. به عنوان مثال، جهل به رکنی از ارکان وضو به اتفاق همه فقها عذر محسوب نمی‌شود، اما جهل به صفات مبیع از نظر گروهی از فقها موجب بطلان عقد بیع و از نظر گروهی دیگر مانع صحت معامله نمی‌شود.</p>

واژه‌های کلیدی:

مغرور، غار، مغرور، خسارت، تسبیح.

استناد: جامعی، محمدامین؛ حسینی، سیدحسن؛ اسدی کوه باد، هرمز (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی آثار علم و جهل غار و مغرور، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۴)، صص ۲۸۳-۲۹۸.

DOI:10.22034/JGEOQ.2023.260249.2842

مقدمه

از جمله قواعد معروف و مشهور فقهی و حقوقی بلکه مسلم و قطعی، نزد فقهاء عظام «قاعده‌ی غرور» است که در ابواب معاملات و باب ضمانات و غیره، حتی در باب طلاق کاربرد دارد و به آن استناد می‌کنند و فقهاء عظام و دانشمندان علم حقوق آن را مورد بحث و بررسی قرار داده و درباره‌ی آن اظهار نظر فرموده‌اند. خلاصه مضمون آن همان گونه که از ادله‌اش استفاده می‌شود این است که اگر کسی از راه عمل و یا گفتار، کسی را فریب دهد و از این ناحیه به او ضرر و خسارتی وارد کند، آن کسی که مغرور شده حق دارد شرعاً و قانوناً به کسی که فریبش داده رجوع کند، و تمام خسارات و غرامات وارده را از او مطالبه نماید؛ اگرچه فریب‌دهنده قصد خدعه هم نداشته باشد، بلکه اگر فریب‌دهنده جاهل و یا امر بر او مشتبه شده باشد و یا خودش از ناحیه دیگری فریب خورده باشد، بر او واجب است ضرر و زیان وارد شده بر مغرور را جبران نماید و شرعاً ضامن خواهد بود. یکی از عوامل مؤثر در ایجاد مسئولیت فریب دادن است، بدین معنا که اگر شخصی دیگری را فریب دهد، برای فریب‌دهنده مسئولیت به وجود می‌آید. شخص فریب خورده مغرور و شخص فریب‌دهنده غار نامیده می‌شود. این نوع مسئولیت ضمان ناشی از غرور و فریب است که در اصطلاح حقوقی ضمان غرور نامیده می‌شود، که این نوع ضمان، از نوع ضمان‌های قهری و خارج از قرارداد است، که در حقوق از آن به عنوان مسئولیت مدنی یاد می‌شود.

جهل به معنای عدم علم مطلق نسبت به یک شیء است. جهل نه منافی اهلیت ادا است و نه منافی اهلیت وجوب، اما با این وجود، دین مبین اسلام جهت رفع حرج از مکلف و تساهل بر او، آنرا به عنوان یکی از اسباب تخفیف بر مکلف به‌شمار آورده است؛ اما این تخفیف بدین معنا نیست که جهل بهتر از علم باشد بنابراین علمای فقه و اصول برای اعتبار جهل به عنوان یکی از اسباب تخفیف بر مکلف ضوابطی قرار داده‌اند که نه عذر به جهل را به صورت مطلق پذیرفته‌اند و نه آنرا به صورت مطلق رد کرده‌اند چون از طرفی اگر شخص جاهل مطلقاً و بدون هیچ ضابطه‌های معذور باشد احکام اسلامی تعطیل شده و علم و جهل با هم برابر می‌شود، مکلف نسبت به تکلیف بیتوجه می‌شود و جهت فرار از تکلیف و مسئولیت به جهل به احکام پناه می‌برد و از طرفی دیگر اگر شخص جاهل مطلقاً و در هیچ شرایطی معذور نباشد با تساهل و تسامح شریعت همخوانی ندارد چون گاهی جهل از نوعی است که مکلف امکان دفع آنرا ندارد و معذور بودن او در این حالت منافی تساهل و تسامح شریعت است چراکه در شریعت اسلام کسی قابل مؤاخذة و بازخواست است که کوتاهی کرده باشد ولی چنین شخصی کوتاهی نکرده است. جهل در همه ابواب فقه منشأ اثر است و احکام متعددی بر آن مترتب می‌شود. مقدمه جهل صفت مذموم و نکوهیده‌ای است که سبب وقوع مکلف در گناه و معصیت می‌شود بنابراین بر هر مکلفی واجب است نهایت تلاش خود را به‌کار گیرد تا با یادگیری احکام الهی و علم به تکالیف محولهاش، جهل را از نفس خویش بزدايد. در آیات قرآن کریم و احادیث (ص) نبوی (به کرات درباره اهمیت و جایگاه علم و عالمان سخن به میان آمده است، «فرماید از جمله خداوند متعال می‌وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (بقره/ ۱۷۱) و «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (زمر/ ۹). در این دو آیه برتری و کرامت آدمی به علم و زدودن جهل نسبت داده شده و مساوات به طور مطلق میان انسان عالم و انسان غیر عالم نفی شده است. به سخنی دیگر بر اساس آیات قرآن و احادیث نبوی (ص) در هیچ موردی میان انسان عالم و انسان غیر عالم مساوات و برابری وجود ندارد. یعنی انسان عالم و انسان جاهل از لحاظ شناخت و عدم شناخت نسبت به احکام یکسان نیستند. انسان عالم نسبت به احکام قابل سرزنش و مجازات است و انسان جاهل نسبت به احکام غیر قابل مجازات است.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

قاعده غرور از حیث مفهوم لغوی و اصطلاحی

غرور، در لغت به معنای چیزی است که مایه جهل و غفلت انسان می‌شود. قاعده غرور در مکاتب فقهی شیعه، اهل سنت، ظاهریه و زیدیه معتبر شناخته شده است. معنای اصطلاحی غرور در فقه اسلامی عبارت است از اینکه شخصی به واسطه غفلت و جهل دیگری به او غرامت برسند. در اینصورت در مواردی شخص فریب زنده ضامن شخص خسارت دیده‌است و در برخی موارد به بطلان معامله حکم می‌شود. اگر شخصی عملی انجام دهد که این عمل جهل یا فریب خوردن دیگری را در پی داشته باشد و به

همین جهت دچار ضرر و زبانی گردد، طبق این قاعده شخص عامل (شخص اول) ضامن شخص فریب‌خورده‌است و باید خسارت او را بپردازد. به موجب این قاعده فریب‌دهنده را غار و فریب‌خورده را مغرور می‌نامند.

معنای غرور در لغت و اصطلاح فقیهان

از دیدگاه لغت‌شناسان به چند مورد بسنده می‌کنیم:

الف. در کتاب «المصباح المنیر»^۱ بیانی دارد که حاصلش این است: «مغرور کردم فلانی را»، یعنی دست یافتم به غفلت او و رسیدم از ناحیه او هرچه را می‌خواستیم؛ و غرور به معنای غفلت است در حال بیداری؛ ریشه این لغت از غر است که به معنای اثر ظاهر از چیزی است و گاهی به معنای این است که او را در حال غفلت در هم پیچید؛ و از این معنا است آیه‌ی شریفه ما «غرک بربک الکریم»^۲.

ب. در کتاب «اقرب الموارد» بعد از آن که معانی زیادی برای این ماده ذکر کرده است می‌گوید: «المغرور المخدوع و المغرور المطمع با الباطل» مغرور به معنای فریب‌خورده است و نیز گاهی به معنای کسی است که از روی طمع کاری، دست به کار باطل می‌زند.^۳

ج. در تفسیر شریف مجمع البیان آمده است: «والغرور ظهور امریتوهم به جهلاً الامان من المحذور یقال غره غرور او اغتره اغتراراً». غرور به معنای ظاهر شدن چیزی است که از روی جهل، خیال می‌کند از محذوری در امان است.^(۴)

از گفتار لغت‌شناسان به دست می‌آید که در ماده‌ی غرور، جهل و غفلت افتاده است نسبت به مغرور و کسی که خدعه شده است. ولی نسبت به غار، یعنی فریب‌دهنده و کسی که خدعه از او صادر شده است، اعم از جهل و عمد است؛ بنابراین، «مغرور» به کسی اطلاق می‌شود که از فعل و یا گفتار شخصی، در اثر غفلت و بی‌توجهی و یا در اثر طمع کاری، فریب‌خورده باشد؛ و «غار» و خدعه‌کننده» به کسی اطلاق می‌شود که فعل و یا گفتار او دیگری را گول بزند، اعم از این که بداند که در اثر گفتار او یا عمل او کسی فریب می‌خورد یا نداند و یا در حال اشتباه باشد.

معنای غرور در اصطلاح فقهاء از همان معنای لغوی گرفته شده است؛ زیرا فقهاء عظیم الشان فرمودند: «غرور» عبارت است از صدور فعل و قول کسی که موجب ضرر و زیان بر شخص دیگری شود البته در اثر فریب خوردن از فعل و یا قول شخصی که او را فریب داده است؛ اگرچه قصد فریب دادن نداشته و یا جاهل باشد؛ چون در صدق عناوین افعال، قصد و نیت معتبر نخواهد بود، بنابراین مغرور می‌تواند به غار رجوع کند و خسارات را از او بگیرد.

قاعده‌ی غرور

از جمله مستندات قاعده‌ی غرور، «قاعده‌ی لاضرر و لاضرار فی الاسلام» است؛ زیرا شکی وجود ندارد که هر کجا غرور صدق می‌کند ضرر هم موجود است؛ نمی‌شود واقعاً غروری محقق شود ولی ضرری نباشد به عبارت دیگر در اینجا ضرر و غرور با یکدیگر ملازمند دارند و به همین جهت است که بعضی از فقهاء همانند علامه محقق می‌فتاح مراغه‌ای، یکی از ادله‌ی قاعده‌ی غرور را، «قاعده‌ی لاضرر و لاضرار» دانسته‌اند ایشان در کتاب «العناوین» فرموده است: «شکی نیست که شخص غار با غروری که انجام داده است، به مغرور ضرر زده است در حالی که شرع اسلام دلالت می‌کند بر عدم جواز اضرار و ظاهر دلیل نفی ضرر، این است که کسی که موجب ضرر شده است ضامن است و باید ضرر را بردارد. همان گونه که خبر مشهور «من اضر بطریق المسلمین فهو ضامن» بر آن دلالت می‌کند و رفع ضرر حاصل نمی‌شود مگر به ضمان برای مغرور در چیزی که او را مغرور کرده است.»

۱. و غرته الدینا غرور امن باب قعد خدعته الدینا بزینتها فهی غرور مثل رسول اسم مبالغه و غرالشمس یغرم باب ضرب غرارة بالفتح فهو غار و غر بالکسرای ای جاهل بالامور غافل عنها و ما غرک بربک الکریم من باب قتل ای کیف اجترأت علیه واغتررت به ظننت الامن فلم فلم اتحفظ المصباح المنیر، جلد ۲، ص ۱۱۲، چاپ قاهره نشر، محمدعلی صبیح و اولاده.

۲. المفردات فی غریب القرآن، راغب اصفهانی، ص ۳۵۸، دارالمعرفة بیروت.

۳. اقرب الموارد، جلد ۲، ص ۸۶۷، نشر تونی لبنانی، بی نا.

ولکن در استناد به قاعده‌ی لاضرر برای قاعده‌ی غرور، دو اشکال است. اشکال اول: آن چیزی است که مرحوم آیة الله خوئی قدس سره به آن اشاره کردند و خلاصه کلام ایشان این است که تمسک به قاعده‌ی لاضرر برای اثبات ضمان، موجب «تعارض» می‌شود چون اگر عدم جواز رجوع مغرور به غار، ضرر است جواز رجوع هم نسبت به شخص غار، ضرر است و لاضرر مرفوع است. پس لاضرر درباره‌ی هر دو جاری است و موجب تعارض است.

پاسخ: این که لاضرر درباره‌ی مغرور جاری است ولی درباره‌ی شخص غار جاری نیست؛ چون غار شخصاً اقدام بر ضرر کرده است و لاضرر در موردی که اقدام باشد، جاری نمی‌شود.

اشکال دوم: این است بر اساس مبانی مشهوره، لاضرر رافع حکم است اما مثبت حکم نیست؛ بنابراین نمی‌توان به قاعده برای اثبات ضمان تمسک کرد؛ چون حکم به ضمان، اثبات حکم، است نه رفع حکم مفاد لاضرر غیر از این که حکم ضرری را رفع می‌کند چیز دیگری نیست.

پاسخ: بر اساس نظریه‌ی بعضی از فقهاء بلکه جمع زیادی از آنان، که لاضرر را عمومیت داده‌اند هم نسبت به رفع حکم و هم اثبات آن، می‌توان به قاعده تمسک کرد. چنان که بعضی از اعلام معاصرین به آن تصریح کرده است^۱ و نیز از کلام علامه‌ی مراغی هم استفاده شد؛ چون ظاهر دلیل نفی ضرر این است که کسی که موجب ضرر شده است، ضامن است و باید ضرر را جبران کند و اگر مستفاد از ظاهر حدیث شریف این باشد هم رافع و هم مثبت حکم است. این مطلب قوی و متین است؛ بنابراین از مستندات قاعده‌ی غرور، ادله‌ی نفی ضرر است.

عناصر تحقق قاعده غرور در فقه امامیه

در اینکه بتوان شخصی رامسؤول و ضامن خسارت‌های وارده بردیگری دانست لازم است عناصر، شرایط و ارکان تحقق آن مسئولیت وجود داشته باشد. مواردی که به عنوان عناصر قاعده غرور مطرح می‌باشند عبارتند از: عمل خدعه‌آمیز، ورود ضرر، رابطه سببیت علم، قصد و فریب خوردگی. در این قسمت به توضیح و نقد و بررسی این عناصر می‌پردازیم.

روش پژوهش

در این پژوهش تلاش بر آن است، پس از بررسی مفاهیم کلیدی با رویکردی توصیفی تحلیلی از نوع تحلیل محتوا به بررسی دالیل مشروعیت جهل حکمی و همچنین ضوابط و معیارهایی که فقها برای عذر بودن یا عدم عذر بودن جهل قرار داده‌اند و نیز آثار مترتب بر جهل در احکام با استفاده از منابع اصولی و فقهی اهل سنت پرداخته شود، که در ادامه خواهد آمد.

بحث و یافته‌های تحقیق

علم و جهل غار و مغرور

بدون شک قاعده غرور در صورتی که مغرور آگاه به تدلیس و فریب از جانب غار باشد جریان ندارد بنابراین جهل مغرور از شرایط اصلی قاعده غرور است. در بررسی عنصر علم و جهل صراحتاً فقها به این نکته اشاره کرده‌اند مرحوم بجنوردی اظهار داشته اند: «برای اینکه عنوان مغرور تحقق پیدا کند جاهل بودن شخص فریب خورده شرط اصلی است. «صاحب»، «عناوین»، «ضمن توضیح گرامت‌های قابل جبران در قاعده غرور، ضامن فریب‌دهنده را منوط به این می‌داند که خسارت دیده، جاهل به واقع بوده باشد تا نسبت دادن عنوان مغرور به او صادق باشد»^۲.

شیخ انصاری نیز در بحث از جبران خسارت‌های وارده بر مشتری در بیع فضولی از ابتدا حکم دو حالت کلی را از یکدیگر جدا کرده و اظهار داشته است: «اگر مشتری آگاه بود ه باشد در هیچ یک از گرامت‌های مورد بحث حق رجوع به فروشنده راندارد، زیرا دلیلی

^۱ . القواعد الفقهیه، آیة الله مکارم شیرازی، جلد ۲، ص ۳۰۱، ناشر مدرسه الامام امیرالمؤمنین علیه السلام.

^۲ . بجنوردی، پیشین، ج ۲۳۲/۱

^۳ . العناوین، ج ۴۴۱/۲

برای حق رجوع او وجود ندارد، شیخ آن گاه با فرض ناآگاه بودن مشتری (مغرور) حکم مربوط به جبران غرامت‌ها را از جوانب مختلف مورد بحث قرار داده است.^۱

گاهی هم غاروهم مغرور عالم به ضررمی باشند و گاهی هردو جاهل می‌باشند و گاهی یکی عالم و دیگری جاهل. بنابراین علم و جهل غار (فریبنده) به همراه علم و جهل فریفته شده چهار صورت به شرح زیر پیدامی‌کند.

الف. غار عالم و مغرور جاهل به واقع امر باشد مثل اینکه غاصب مال مالک را به کسی که از غصبی بودن مال اطلاع ندارد بفروشد و آن گاه صاحب اصلی مال پیدا شود. در اینجا بدون تردید غار ضامن و مسوول خسارت وارده بر مغرور می‌باشد و این حالت روشن‌ترین صورت قاعده غرور است.

ب. هردو عالم و آگاه به خدعه و فریب باشند به فرض هردو آگاه به غصبی بودن مال بوده‌اند و معامله کنند و آن گاه مالک اصلی پیدا شود. در این حالت خریدار تنها می‌تواند قیمت جنس را چنانچه به غاصب داده پس بگیرد و نمی‌تواند خسارت دیگر را از او مطالبه نماید زیرا خودش آگاه بوده و به زیان خود اقدام کرده است.

ج. مغرور عالم و غار جاهل بوده باشد مثل اینکه وارث نداند ملک موروثی غصبی است و آن را بفروشد به کسی که اومی دانسته که پذیر این وارث آن ملک را به غصب از فرد ناتوانی اخذ کرده بود. این حالت نیز از قاعده غرور خارج است زیرا شرط است که مغرور جاهل بوده باشد در غیر این صورت اگر از روی علم و عمد اقدامی علیه خود انجام دهد که متضمن ضرر باشد قاعده غرور این مورد را شامل نمی‌شود و لذا غار ضامن نیست مگر به قدر قیمت جنس غصبی که گرفته است، آن هم نه از باب غرور بلکه از باب ثروتمند شدن از راه حرام و حرمت اکل مال به باطل.

د. هردو (غار و مغرور) جاهل و ناآگاه به حقیقت امر باشند، به فرض وارثی ناآگاه از سابقه ملک، آن را به دیگری بفروشد و خریدار علاوه بر دادن پول ملک، مبلغی هم خرج تعمیرات آن کند، آنگاه صاحب اصلی ملک بیاید و آن ملک را ادعا کند.

نسبت به این حالت که در صورت جهل غار قاعده غرور حکومت می‌کند یا خیر؟ فقها اختلاف نظر دارند. به نظر فاضل نراقی در مبحث بیع که سید محمد کاظم یزدی در حاشیه خود بر مکاسب نظر ایشان را متذکر شده اند در صورت جهل با بیع غرور صدق نمی‌کند.

در نظر آیت‌الله حکیم، غرور به معنای خدعه و تدلیس است و نمی‌توان به آن برای جاهلان استناد کرد، مانند پزشکی که به نیت بهبود بیمار دارو تجویز کند، اما بدون دانستن واقعیت ممکن است به زبان بیمار منجر شود. او اظهار می‌دارد که شرط عالم بودن در این مفاهیم، ضروری است و اثبات ضمانت جاهل نسبت به غرور ممکن نیست، زیرا تفاوت بین غرور و خدعه اساسی است و هیچکدام از آنها به صورت صحیح در ادله حالت‌های علم و جهل صدق نمی‌کند. گروهی از فقها در مقابل دیدگاه قبلی، معتقد به ضمان غار شده و موردی را که غار جهل به فریب داشته باشد مشمول قاعده غرور دانسته‌اند. از جمله مرحوم بجنوردی در این باره ضمن اینکه حالت جهل غار و مغرور را مشمول قاعده غرور دانسته و به ضمان غار قائل شده است برای استدلال نظر خود می‌گوید: فریب دادن عبارت است از اینکه دیگری را به انجام کاری تشویق کند که بر آن ضرر مترتب می‌گردد، هر چند تشویق‌کننده نسبت به ترتب ضرر بر آن و وارد ساختن دیگری به عمل زیانبار ناآگاه باشد، به عبارت دیگر صدق عنوان افعال، احتیاجی به علم ندارد. به فرض وقتی کسی دیگری را می‌زند عنوان ضارب پیدامیکنند گرچه قصد زدن نداشته باشد و یا اگر کسی بر دیگری ضرر روزیانی وارد آورد عنوان ضرر زننده بر او صدق می‌کند هر چند چنین قصدی نداشته باشد. در صدق عنوان غرور نیز همین طور است. البته بعضی عناوین و افعال بدون قصد تحقق پیدا نمی‌کنند که از این گونه موارد به عناوین قصديه یاد می‌شود. مثلاً تعظیم و تکریم بدون قصد مخصوص محقق نمی‌شود، این طور نیست که هرگونه نشسته و برخاست و راست و خم شدن تعظیم به حساب آید این عمل قصد و ترتیب خاصی لازم دارد ولی همان طور که اشاره شد همه افعال این گونه نیست بلکه خیلی از کارها بدون قصد و علم هم حاصل می‌شوند. در این گونه افعال هر چند نوعی اراده و قصد وجود دارد ولی نتیجه حاصل از آن یا اثر مترتب بر آن همیشه مقصود و مورد نظر نیست اضرار و فریب دادن هم از این دسته افعال به شمار می‌رود. افزون بر آن صورت و هیئت افعال در سه واژه غرور، خدعه و تدلیس، دلالتی بر وجود علم ندارد و اگر چنین مطلبی ادعا شود، وجدان و موارد کاربرد آن‌ها، آن ادعا را تکذیب می‌کنند. محقق بجنوردی پس از آنکه حالت جهل و غرور را موضوعاً مشمول قاعده غرور دانسته، نسبت به حکم آن قائل به تفصیل گشته، در اینکه دلیل قاعده

^۱. شیخ انصاری، همان، قم: مطبوعات دینی (چاپ سنکی ۱۳۶۶ هـ ش)

راچه بدانیم اظهار داشته اند: و اگر دلیل آن را حدیث نبوی بدانیم که می فرماید: «، المغرور یرجع الی من غره»، حکم شمول داشته و فرقی بین غار جاهل و عالم وجود ندارد، اگر دلیل قاعده راجعاً بدانیم، مسأله از قاعده غرور خارج است چه اینکه نسبت به حالتی که غار جاهل باشد اجماعی وجود ندارد، اگر دلیل آن را بناء عقلاء بدانیم حکم به ضمان مشکل است. اگر مطلب از باب اتلاف و تسبیب مطرح شود گفته می شود در این خصوص سبب قویتر از مباشر است چون مباشر (مغرور) جاهل بوده و در این حالت جهل و علم سبب (غار) حکم قضیه را تغییر نمی دهد اما اگر دلیل آن را اخبار وارده در ابواب خاص بدانیم، انصاف این است که ضامن نباشد. و چون مرحوم بجنوردی بهترین دلیل حجیت قاعده غرور را بنای عقلاء می داند به این نتیجه می رسد که باید غار ضامن نباشد ولی در برابر دسته ای از روایات قرار می گیرد که دلالت دارند بر ضمان طیب (هر چند به اثر دارویی که تحویز کرده ناآگاه بوده باشد) ایشان سرانجام می نویسد: به هر حال آنچه از تمام ادله قاعده غرور به دست می آید این است که میان غار و فریبنده ای که آگاه و ناآگاه باشد تفاوتی در ضامن بودن او نگذاریم. صاحب، «عناوین هم در این مسأله بین حالت علم و جهل غار فرقی نگذاشته و در هر دو صورت مسأله را مشمول قاعده غرور دانسته و شخص غار را ضامن می داند و اظهار می نماید: آنچه در نظر من از استحکام و قوت برخوردار است این است که عمل مذکور (در حالت جهل غار) خدعه آمیز و فریبنده شمرده می شود، زیرا این عمل طرف مقابل یا تلف کننده مال را فریب داده هر چند خودش نیز مانند اواز حقیقت مطلب اطلاع نداشته است و حتی فریفته بودن مرتکب عمل با این امر که خودش فریب دهنده دیگری باشد منافات ندارد، گرچه در صدق عنوان غار بر او نوعی ابهام وجود دارد. (۸۶) دلیل دیگر در قوت نظریه ضامن دانستن غار هر چند در صورت جهل، تفصیل بین حکم تکلیفی (حرمت). حکم وضعی (ضمان) است. یعنی حرمت تکلیفی در مسائل قاعده غرور مشروط به علم غار است چه اینکه بدون علم، حرمت تکلیفی فعلیت پیدا نمی کند، ولی نسبت به حکم وضعی که ضمان است، علم و جهل در آن دخالت ندارد بنابراین در صورتی که غار عالم باشد و مغرور جاهل، افزون بر اینکه ضمان بر عهده غار هست مرتکب فعل حرام نیز شده است. ولی اگر غار جاهل باشد و در عین حال عمل او سبب خسارت مغرور گردد تنها ضامن است و مرتکب فعل حرام نشده است. موبد این مطلب روایاتی است که در مورد ضمان طیب وارد شده است، بسیاری از فقها به ضمان طیب (غار) حتی در صورت جهل نظر داده اند زیرا طیب گرچه قصد اضرا و خدعه نسبت به بیمار ندارد ولی عین حال ضامن خسارتی است که بر بیمار وارد می کند مگر اینکه قبلاً رضایت و براءت از مریض حاصل کرده باشد.

ادله قرآنی دال بر مشروعیت عذر به جهل

۱. رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لئَلَّامًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (النساء/۱۶۵).
۲. وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَهُم مَّا يَتَّقُونَ (التوبة/۱۱۵)

این آیات و آیات مشابه دلالت دارند بر اینکه از مکلف تکالیف شرعی خواسته نمی شود مگر بعد از آگاهی پیدا کردن بر آن، و زمانی که بر آن آگاهی پیدا نکرد در این صورت معذور می باشد. ابن عثیمین در مورد فوائد این آیه «رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ...» می گوید:

«الفائدة العظيمة الكبرى وهي العذر بالجهل، حتى في أصول الدين؛ لأن الرسل يأتيون بالأصول والفروع، فإذا كان الإنسان جاهلاً لم يأتيه رسول، فله حجة على الله، ولا يمكن أن تثبت الحجة على الله إلا إذا كان معذوراً. (تفسير سورة النساء، ۲/۴۸۵)

”رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا“ (بقره/ ۲۸۶) و الله متعال در پاسخ فرموده است: ”قَدْ فَعَلْتُ“ (صحيح مسلم، ۱۲۶)

وقوله تعالى: وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (الأحزاب/ ۵)

- وقوله صلى الله عليه وسلم: إِنَّ اللَّهَ قَدْ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنَّسِيَانَ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ (رواه ابن ماجه (۲۰۴۳) وحسنه الألبانی)
- این نصوص بیانگر آن است که هر مسلمانی که به دلیل فراموشی یا خطاء بر خلاف آنچه به آن مکلف شده است عملی انجام داد مورد عفو قرار می گیرد؛ مخطئ شامل جاهل می گردد، چون مخطئ کسی است که بدون قصد و به صورت غیر عمدی با حق مخالفت می کند.

ادله نبوی دال بر ثبوت عذر به جهل

^۱ بجنوردی، قواعد الفقهیه،

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: (كَانَ رَجُلٌ يَسْرِفُ عَلَى نَفْسِهِ فَلَمَّا حَضَرَهُ الْمَوْتُ قَالَ لِنَبِيِّهِ: إِذَا أَنَا مِتُّ فَأَحْرِقُونِي، ثُمَّ اطْحَنُونِي، ثُمَّ ذَرُونِي فِي الرِّيحِ، فَوَاللَّهِ لَئِن قَدَرَ عَلَيَّ رَبِّي لَيُعَذِّبَنِي عَذَابًا مَا عَذَّبَهُ أَحَدًا. فَلَمَّا مَاتَ فُعِلَ بِهِ ذَلِكَ، فَأَمَرَ اللَّهُ الْأَرْضَ فَقَالَتْ: أَجْمَعِي مَا فِيكَ مِنْهُ، فَفَعَلَتْ، فِإِذَا هُوَ قَائِمٌ. فَقَالَ: مَا حَمَلَكَ عَلَيَّ مَا صَنَعْتَ؟ قَالَ: يَا رَبُّ خَشِيتُكَ، فَغَفَرَ لَهُ) (متفق عليه)

ابوهریره رضی الله عنه از رسول الله صلی الله علیه وسلم روایت می کند که رسول اکرم می فرماید: مردی بود که بسیار گناه کار بود و معصیت و نافرمانی خداوند را بسیار کرده بود به همین دلیل زمانی که در حال جان دادن بود و داشت نفس های آخر زندگیش را می کشید به فرزندانش گفت: هنگامی که من مردم جسد مرا بسوزانید سپس مرا به خاکستر تبدیل نمایید و بعد از آن خاکستر مرا در هوا پخش کنید تا باد آن ها را از هم دور بریزد و خاکستری از من باقی نماند. چون قسم به خدا اگر پروردگارم بر من دست یابد من را عذاب سختی می دهد، عذابی که تا بحال هیچ کس را با آن عذاب نداده است، پس زمانیکه این شخص مرد و فرزندانش در حقیقت چنین وصیتی را عملی کردند و سپس خداوند به زمین دستور داد که خاکستر آن مرد را جمع کند و او دوباره به اذن خداوند زنده شد و در برابر خداوند ایستاد و بعد از این زنده شدن و ایستادن در مقابل پروردگار، خداوند از او پرسید چه چیزی سبب شده که مرتکب چنین کاری شدی و چنین وصیتی کردی؟ این مرد هم در جواب فرمود ای پروردگار ترس از تو مرا وادار به انجام چنین کاری کرد خداوند هم او را بخاطر ترس و خشیتی کی داشت بخشید و او را عفو کرد.

گفته ای که از این شخص صادر شده است کفر اکبری است که او را از ملت اسلام خارج می گرداند، به دلیل انکار قدرت الله بر جمع کردنش بعد از مرگ، و "صفة القدرة" از روشن ترین و آشکارترین صفاتی به شمار می رود که از لوازم ربوبیت و الوهیت الله متعال به شمار می رود، بلکه از صفا ویژه ای الله متعال به شمار می رود، اما کافر نگشت، چون به دلیل جهلش معذور بود. این شخص مسلمانی است که جاهلانه در قدرت الله و معاد شک کرده و در کفر افتاده است. تمام مسلمین اتفاق دارند که اگر کسی عالمانه در قدرت الله در زنده کردن انسان ها شک کند و یا عقیده داشته باشد که می تواند از قدرت الله خارج گردد کافر می گردد اما جهل این شخص مسلمان برایش عذر گردید و باعث بخشش وی گردید.

• سؤال حواریین عیسی علیه و علی نبینا الصلاة والسلام، و سخنان آن ها که الله متعال در قرآن ذکر کرده است: إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مَائِدَةً (۱۱۲)

همانطور که در ظاهر آیه مشاهده می کنید حواریون که اصحاب عیسی علیه السلام بودند به عیسی گفتند: آیا پروردگار ما می تواند سفره ای از آسمان برای ما بفرستد و وقتی عیسی گفت: اگر ایمان دارید از خداوند بترسید. حواریون در جواب گفتند می خواهیم از آن بخوریم و اطمینان پیدا کنیم که تو راست می گویی و بعد از آن عیسی دعا کرد و از آسمان سفره ای آمد. آیا در گفته های حواریون که این درخواست را کردند، آن ها به قدرت خدا که بتواند سفره ای از آسمان نازل کند شک داشتند یا نه؟ درباره این مطلب با توجه به این که کلمه (هل يستطيع ربك) (الاقتصاد فی الاعتقاد: ص ۲۲۳-۲۲۴) امام طبری (مشهور به امام المفسرین) و همچنین ابن حزم رحمه الله از علمای مشهور قرن پنجم و تمام دنباله روان آن ها تا کنون به این نظریه رأی می دهند که حواریون در قدرت خداوند شک داشتند و با این وجود کافر نشدند.

امام طبری رحمه الله اشاره می کند که در گفته حواریون که در جواب عیسی گفتند: این درخواست ما برای این است که دل هایمان آرامش یابد و بدانیم که تو با ما راست گفته ای: امام طبری می فرماید: که این جمله حواریون: کاملاً این مطلب را می رساند که مرض شک و تردید در دین و شک در تصدیق پیامبران در دل های آنان وجود داشته و این سؤال حواریون برای آزمایش عیسی بوده است.

و همچنین ابن حزم رحمه الله این گفته ی حواریون را ناشی از جهل آن ها دانسته و این جهل مانع باطل شدن ایمانشان گشته و می گوید: «فهؤلاء الحواریون الذين أثنى الله عز وجل عليهم قد قالوا بالجهل لعيسى عليه السلام هل يستطيع ربك أن ينزل علينا مائدة من السماء؟ و لم يبطل بذلك إيمانهم، و هذا ما لا مخلص منه، و إنما كانوا يكفرون لو قالوا ذلك بعد قيام الحجّة و تبينهم لها (الفصل فی الملل والأهواء والنحل: ۳ / ۱۴۲) حواریون باوجود شک در قدرت خدا که این خود کفر می باشد کافر نشدند و در واقع همانطور که ابن حزم اشاره می کند این قول آنان به خاطر جهلشان بود و برای حواریون عذری حساب می شود. (الفصل فی الملل والأهواء والنحل: ۳ / ۱۴۲)

داستان بنی اسرائیل با موسی .الله متعال می فرماید: (وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ * إِنَّ هَؤُلَاءِ مَتَّبِعُوا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (أعراف/۱۳۸-۱۴۱)

از موسی خواستند که برایشان بتی قرار دهد که به واسطه‌ی عبادت آن به الله نزدیک شوند و تقرب جویند همچنانکه مشرکین چنین بت‌هایی داشتند.

ابن الجوزی می‌گوید: ” و هذا إخبار عن عظیم جهلهم حيث توهموا جواز عبادة غير الله ، بعد ما رأوا الآيات (زاد المسير ” ۱۵۰/۲) الشيخ عبد الرحمن المعلمی می‌گوید: ” يظهر من جواب موسی عليه السلام أنه وإن أنكر عليهم جهلهم : لم يجعل طلبهم ارتدادا عن الدين ، ويشهد لذلك أنهم لم يؤاخذوا هنا ، كما أوخذوا به عند اتخاذهم العجل ، فكأنهم هنا - والله أعلم - عذروا بقرب عهدهم (. مجموع رسائل المعلمی، ۱/۱۴۲)

جهل به احکام در طهارات

نظریه اول: شیخ انصاری معتقد است طهارت و نجاست به حسب مقام ثبوت از امور واقعی خارجی هستند و به حسب مقام اثبات، کاشف آن، شارع است. یعنی شارع صرفاً از واقعیت خارجی طهارت و یا نجاست اشیاء خبر داده است و به عنوان شارع حکمی را جعل نکرده است. به این جهت که طهارت و یا نجاست از احکام وضعیه است و احکام وضعیه از دیدگاه ایشان قابل جعل نیستند، بلکه یا منتزع از احکام تکلیفیه‌اند مثل زوجیت و ملکیت و یا از امور واقعیه انتزاع شده‌اند که طهارت و نجاست از این قبیل می‌باشند [المعجم الاصول؛ قم، ۱۴۲۱ق، ص ۷۱۵]. اما این که چرا طهارت و نجاست منتزع از احکام تکلیفی نیستند؟ شیخ دلیلی بر آن اقامه نمی‌کند و می‌توان گفت ایشان از ادله فقهی این چنین استنباط و استظهار کرده‌اند که طهارت و نجاست امری انتزاعی نیستند و طبعاً از امور واقعی خواهند بود و تمام ادله شرعی به عنوان کاشف از یک حقیقت خارجی هستند و بس. نظریه دوم: محقق عراقی معتقد است طهارت و نجاست از امور واقعی و خارجی است و کاشف از آن عرف و عقل می‌باشند. به همین جهت عقلاً برخی از اشیاء را پاک و برخی دیگر را نجس و قدر محسوب می‌کنند. شارع همین کشف عرف را در مجموع امضاء کرده است. اما در مواردی عرف به جهت جهل به حقیقت حال، برخی اشیاء را نجس و برخی دیگر را طاهر محسوب می‌کند ولی شارع به جهت علم به حقیقت آن اشیاء، عرف را تخطئه نموده است، مثلاً عرف خمر را قدر نمی‌داند ولی شارع آن را نجس شمرده است [نهایة الافکار، قم، جامعه مدرسین، ج ۴، ص ۹۸]. البته محقق عراقی بر این نظر که طهارت و نجاست از امور واقعی و خارجی است استدلال نکرده است و شاید احاله به وجدان کرده است، زیرا تمامی عقلاء برخی اشیاء را قدر می‌دانند (خون، بول، منی و...) و برخی دیگر را طاهر، بدون این که اعتبار عرفی و یا شرعی در کار باشد بلکه فطرتاً از بعضی اشیاء به دلیل قذارت آن نفرت، و نسبت به برخی اشیاء میل دارند. این امر ممکن نیست مگر آن که طهارت و نجاست امر واقعی باشد. نظریه سوم: محقق نایینی معتقد است طهارت و نجاست از امور اعتباری عرفی که عرف عقلاء آن را اعتبار و وضع کرده است و جزء امور واقعیه نمی‌باشند. به جهت این که طهارت و نجاست از احکام وضعیه است و واضح است که این احکام جزء امور اعتباری و قراردادی هستند نه جزء حقایق خارجی. و از آن جهت که عرف در این حکم سابق بر شرع است از امور اعتباریه عرفی می‌باشند نه شرعی. نهایتاً شارع در بعضی موارد عرف را تخطئه کرده و یا مصادیق جدیدی را اضافه نموده است [فوائد الاصول، قم، جامعه مدرسین، ج ۴، ص ۴۰۱]. ولی از آن جایی که ما قذارت و طهارت بعضی اشیاء را بالوجدان بدون این که اعتبار عرفی در کار باشد می‌یابیم، این کاشف از آن است که قذارت و نجاست و طهارت و نظافت، امری ورای اعتبار است و مجرد اسم‌گذاری آن به احکام وضعیه باعث تغییر وضعیت و حقیقت حال نمی‌شود. نظریه چهارم: مرحوم آیت الله خوئی معتقد است طهارت و نجاست از امور اعتباریه شرعی است. بجهت اینکه اولاً مستفاد از ظواهر ادله نجاست و طهارت آن است که شارع به ما هو شارع حکم به طهارت و نجاست برخی اشیاء کرده است، و طهارت و نجاست را برای مصادیق آن اعتبار نموده است. ثانیاً در باب طهارات، طهارت ظاهریه هم داریم، طهارت ظاهری برای اشیاء مشکوک الطهاره جز با مجعول بودن طهارت به عنوان یک امر اعتباری شرعی قابل قبول نیست، و به حکم تناسب میان اقسام طهارات ما می‌توانیم بگوییم طهارت به طور مجموع جزء امور اعتباریه شرعیه است [مصباح الاصول، قم، نشر الداوری، چاپ ششم، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۸۴]. نظریه پنجم: اصولی معاصر آیه الله وحید خراسانی تفصیل داده است: طهارات و نجاسات واقعی

(در مقابل ظاهری)، قذارت و نظافت آن از امور واقعی خارجی است منتهی در برخی موارد کاشف از آن عرف است و در برخی موارد که عرف جاهل به حقیقت حال است کاشف از آن شرع می‌باشد. اما طهارات ظاهری و نیز نجاسات تبعی مثل نجاست ولد کافر، از امور جعلیه و اعتباریه است که شارع آن را جعل و پشتوانه و دلیل اعتبار کرده است. زیرا طهارت و نجاست ظاهری، جز با قایل شدن به جعل شرعی آن به گونه‌ای دیگر قابل توجیه نیست. اما طهارات و نجاسات واقعی به عنوان یک حقیقت خارجی پشتوانه و دلیل آن، وجدان عرفی است که بالاتفاق بدون جعل و قرارداد میان انسان‌ها بعضی اشیاء را قذر و برخی را طاهر می‌شمارند.

جهل به احکام نماز

اگر وقت آن محدود باشد، مانند نمازهای یومیه، در صورتی که وقت باقی است، آن را به جا می‌آورد (نراقی، ملا احمد، عوائد الایام، ص ۲۴۹).

و اگر وقت گذشته است، چنانچه از واجباتی باشد که قضای آن واجب است، مانند نمازهای یومیه (جواهر الکلام ج ۱۳، ص ۱۱). (جواهر الکلام ج ۱۷ ف ۱۵). قضای آن را به جا می‌آورد، مگر موردی که دلیلی خاص بر عدم وجوب قضای آن وجود داشته باشد، مانند مورد خورشید یا ماه گرفتگی‌ای که شخص از آن مطلع نباشد، که در این صورت، اگر بعض قرص ماه یا خورشید گرفته شود، بنابر مشهور، قضای نماز آیات بر جاهل واجب نیست، و اگر گرفتگی در تمامی قرص باشد، قضا بر او واجب است. (جواهر الکلام ج ۱۱، ص ۴۲۵).

استثنا در حکم جاهل مقصر گفتنی است در باره حکم وضعی عبادات جاهل مقصر، به اجماع فقهای شیعه دو مورد استثنا شده است: یکی مسافری که بدون تحقیق در باره وظیفه شرعی خود نماز را تمام و نه شکسته، خوانده است و دیگری نمازگزاری که بر اثر جهل، در نمازهایی که باید سوره را بلند قرائت کند، آن را آهسته خوانده باشد. مستند فقها در این دو حکم، احادیث خاص است، (کفایة الاصول، ج ۱، ص ۴۲۷، قم ۱۴۲۳).

در عین حال، به نظر برخی فقها در این دو مورد، جاهل مقصر به سبب تخلف از حکم تکلیفی، مستحق مؤاخذه است. (نهایة الافکار، ج ۲، ص ۴۸۴، تقریرات درس آیه الله عراقی، قم ۱۴۰۵).

آثار جهل به احکام در منکاحات

جهل به معنای عدم علم مطلق نسبت به یک شی است. جهل نه منافی اهلیت ادا است و نه منافی اهلیت وجوب، اما با این وجود، دین مبین اسلام جهت رفع حرج از مکلف و تساهل بر او، آن را به عنوان یکی از اسباب تخفیف بر مکلف به شمار آورده است؛ اما این تخفیف بدین معنا نیست که جهل بهتر از علم باشد بنابراین علمای فقه و اصول برای اعتبار جهل به عنوان یکی از اسباب تخفیف بر مکلف ضوابطی قرار داده‌اند که نه عذر به جهل را به صورت مطلق پذیرفته‌اند و نه آن را به صورت مطلق رد کرده‌اند چون از طرفی اگر شخص جاهل مطلقاً و بدون هیچ ضابطه‌ای معذور باشد احکام اسلامی تعطیل شده و علم و جهل با هم برابر می‌شود، مکلف نسبت به تکلیف بی توجه می‌شود و جهت فرار از تکلیف و مسئولیت به جهل به احکام پناه می‌برد و از طرفی دیگر اگر شخص جاهل مطلقاً و در هیچ شرایطی معذور نباشد با تساهل و تسامح شریعت هم خوانی ندارد چون گاهی جهل از نوعی است که مکلف امکان دفع آن را ندارد و معذور نبودن او در این حالت منافی تساهل و تسامح شریعت است چراکه در شریعت اسلام کسی قابل مؤاخذه و بازخواست است که کوتاهی کرده باشد ولی چنین شخصی کوتاهی نکرده است. جهل در همه ابواب فقه منشأ اثر است و احکام متعددی بر آن مترتب می‌شود.

جهل دختر به حکم سکوت در نکاح

عقد نکاح مانند تمامی عقود متشکل از ایجاب و قبول است و بنابر قول مشهور در آن، ایجاب توسط زوجه و قبول توسط زوج اعلان می‌شود. مطابق نظر فقهای امامیه صیغه نکاح چه در ایجاب و چه در قبول باید بنا بر احتیاط، به صورت لفظیه استعمال شود، پس سکوت در مقام قبول در عقد نکاح اعتباری ندارد. اما سکوت دوشیزه در قبول وکالت در عقد نکاح، بنابر قول اقوی دال بر اعلان رضایت و قبول است، البته فقها در اینجا به عنوان قرینه موجود عنوان کرده‌اند که حیا و شرم دختر باکره در نکاح برای اولین

بار مانع از بیان صریح می‌شود و این خود قرینه‌ای است همراه سکوت که دال بر رضایت است، و شاید به خاطر همین علت است که باکره در خواندن صیغه عقد، وکالت می‌دهد.

جهل به حکم شهادت در نکاح

یکی از مهمترین دلایل اثبات دعوی در فقه اسلام، شهادت شهود است که عنوان بیینه شرعی به خود گرفته است. لذا چنانچه در هنگام جریان عقد ازدواج شهود واجد شرایطی وجود داشته باشند و بتوانند در هنگام طرح دعوی به دادگاه بیابند و شهادت بدهند، رابطه زوجیت به این ترتیب نیز ثابت می‌گردد. اگر دو مرد ادعای زوجیت زنی را بنمایند و هر کدام بر صحت ادعای خود شهودی را اقامه نمایند، حسب نظر برخی فقها کسی که تعداد شهودی بیشتری اقامه نموده، قسم می‌خورد و حکم به نفع وی می‌شود و اگر در تعداد مساوی باشند، قرعه زده می‌شود و کسی که اسم وی با قرعه بیرون می‌آید باید قسم بخورد و اگر کسی که تعداد شهود بیشتری را بر صحت مدعای خود داشت و یا کسی که اسم وی با قرعه بیرون آمد، قسم یاد نکند، رابطه زوجیت ثابت نمی‌گردد زیرا دو بیینه به دلیل تعارض با هم، ساقط می‌شوند. که مستند این نظر روایتی است که اینگونه شروع می‌شود: «اذا اتاه رجلان یختصمان بشهود عدلهم...». عبارات این روایت نشان می‌دهد که فرض فوق ناظر به جایی است که تعارض بین شهود واقعی باشد و الا اگر شهود یکی از طرفین، شرایط شاهد از قبیل عدالت، ایمان، طهارت مولد، حافظه و حس قوی جهت ضبط حوادث، نداشتن نفع شخصی در دعوی را نداشته باشد، اصلاً تعارض پیش نمی‌آید که بحث ترجیح شهادت یکی از طرفین مطرح شود. بدیهی است البته با توجه به لزوم اثبات عدالت شهود چنانچه شهود یکی از طرفین بر عدالت و دیگری بر فسق شهادت دادند، شهادت بر فسق مقدم است و حکم به عدالت نمی‌شود. به هر حال، با توجه به اینکه بر خلاف اهل تسنن، در فقه شیعه اشهاد بر نکاح از شرایط ماهوی صحت ازدواج بشمار نمی‌رود، ممکن است در هنگام عقد شهودی وجود نداشته باشد و کار اثبات رابطه زوجیت را با مشکل مواجه سازد. در اینجا است که باید سراغ امارات و ادله دیگر رفت.

جهل به تحریم نکاح محارم

ممنوعیت ازدواج با محارم در بسیاری از ملل وجود دارد و علل گوناگونی برای آن ذکر می‌شود. پاره‌ای عقیده دارند که خویشاوندان نزدیک، به سبب آن که باهم بزرگ می‌شوند، به یکدیگر کشش نداشته و ازدواجشان خالی از گرمی و لطف لازم خواهد بود.

نظر صاحب المیزان

ولی صاحب المیزان عقیده دارد که طبع اولی انسان از محارم روی گردان نیست؛ زیرا غریزه شهوت، حد و مرز نمی‌شناسد. او می‌گوید: حکمت ممنوعیت ازدواج با زن شوهردار، حفظ نسب و حکمت تحریم ازدواج با ۱۴ صنفی که در آیه تحریم آمده، جلوگیری از رواج زنا است؛ زیرا انسان از میان زن‌ها، بیش‌ترین ارتباطش با این ۱۴ صنف است و این مصاحبت همیشگی، باعث می‌شود نفس انسان، تمام توجه خود را اغلب به آنان منحطف کند و فکرش در آمیزش با آنان تمرکز یابد؛ بدین سبب شارع، برای جلوگیری از زنا، این ۱۴ صنف را حرام ابدی قرار داده است؛ تا افراد جامعه بر اساس این تربیت دینی بار بیابند و نفرت از چنین ازدواجی در دل‌ها مستقر شود و به‌طور کلی از این آرزو که روزی فلان خواهر یا دختر به سن ازدواج برسد تا بتوان با او ازدواج کرد مأیوس گردند و علقه شهوت انسان از این ۱۴ صنف نابود و ریشه‌کن گردد.

پس حکمت تحریم ازدواج با محارم، همانند حکمت حجاب است با این تفاوت که اسلام با منع ازدواج با محارم، راه رواج زنا در بین آن‌ها را بست و با قانون حجاب، باب رواج زنا در غیر محارم را سد کرد. در تأیید حکمت مذکور، از دو قرینه موجود در آیات تحریم نیز می‌توان کمک گرفت:

۱. قید غالبی که در تحریم دختر زن (ربیبه) آمده است: «وَرَبِّئُكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ»

؛ زیرا مصاحبت دائم و شب و روز، در یک منزل، بیش‌تر انسان را به گناه می‌کشاند.

۲. تعبیری که در آخر آیات تحریم آمده: «يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا»

؛ زیرا وقتی مردان مسلمان از کامیابی از محارم برای همیشه مأیوس شدند، بار سنگین خویشتن‌داری در برابر عشق سرکش و شهوت جنسی، سبک می‌شود، و گر نه انسان از آن رو که ضعیف آفریده شده است نمی‌تواند در برابر خواهش نفسانی طاقت بیاورد.

نظر دیگر

حکمت دیگری که برای حرمت ازدواج با محارم آورده شده، خطر بروز و تشدید بیماری‌های ارثی در فرزندان است. حتی بعضی گذشته از محارم، ازدواج با اقوام نسبی مانند عموزاده‌ها را خالی از احتمال ضرر نمی‌دانند.

آثار جهل به احکام در طلاق

در حقوق اسلامی، طلاق دادن زن به شرط اینکه در وقت طلاق از حیض و نفاس پاک باشد، و شوهر در آن زمان با او نزدیکی نکرده باشد، صحیح است. اگر زن در حال حیض یا نفاس باشد، طلاق در سه حالت معتبر است: اول، اگر شوهر بعد از ازدواج با او نزدیکی نکرده باشد؛ دوم، اگر معلوم باشد زن باردار است؛ و سوم، اگر شوهر به دلایلی نتواند بفهمد زن از حیض یا نفاس پاک است یا نه، در این صورت باید حداقل یک ماه از جداشدن صبر کند. اگر زن پس از طلاق معلوم شود در حال حیض یا نفاس بوده، طلاق باطل است، مگر در حالات خاص. اگر همسر در هر شرایطی (حتی حیض) نزدیکی کند و بخواهد طلاق دهد، باید صبر کند تا زن دوباره حیض ببیند و پاک شود، به جز اگر زن نه ساله نباشد یا باردار باشد. همچنین، اگر با زن نامحرمی که گمان می‌رود عیال خود باشد، نزدیکی کند، باید عده نگهدارد. در حقوق اسلامی، اگر مرد با زنی که مطلقاً از عیالش نیست زنا کند، باید به احتیاط واجب عده نگه دارد. اگر مرد زن را گول زده و او از شوهر طلاق گرفته و زن او شده باشد، طلاق و عقد آن معتبر است، اما هر دو عصیت کرده‌اند. اگر زن شرط کند که اگر شوهرش مسافرت کند یا خرجی به او ندهد، اختیار طلاق باشد، این شرط باطل است. اما اگر شرط کند که اگر مرد مسافرت کند یا تا شش ماه خرجی ندهد، از طرف او برای طلاق وکیل باشد و بعد از این اتفاق خودش را طلاق دهد، این طلاق صحیح است. زنی که شوهرش گم شده، برای ازدواج با دیگری باید به دستور مجتهد عادل عمل کند. پدر یا جد پدری دیوانه مصلحتی را برای طلاق زنشان داشته باشند. اگر پدر یا جد پدری برای کودک خود زنی را صیغه کنند، می‌توانند مدت صیغه را ببخشند، اما زن دایمی او را نمی‌تواند طلاق دهد. اگر مرد بر اساس شرایط شرعی دو نفر را عادل بداند و زنتش را پیش آنان طلاق دهد، نباید زن را برای خود یا دیگری عقد کند به احتیاط واجب. اگر کسی زن خود را بدون اطلاع او طلاق دهد و شرعاً ثابت کند، می‌تواند اشیاءی که برای زن تهیه کرده و استفاده نکرده است از او بگیرد، اما مصرف شده‌ها را نمی‌تواند از او بخواهد.

نتیجه‌گیری

در فقه اهل سنت، آغاز با اقوال برخی صحابه پس از درگذشت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله شکل گرفت و با فتاواهای تابعین که از سال ۴۱ هجری آغاز شده، توسعه یافت. پس از آن با ظهور پیشوایان مذاهب فقهی از پایان قرن اول تا اوایل قرن دوم، مذهب‌های حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی پدید آمدند و در جوامع اسلامی گسترش یافتند. از آن به بعد، مسائل شرعی از طریق تقلید از ائمه اربعه حل و فصل می‌شد و اجتهاد مسدود می‌شد، بنابراین فقه اهل سنت شامل فتاوی پیشوایان و رؤسای این چهار مذهب است: ابوحنیفه، مالک، شافعی و احمد بن حنبل. جنبه محدث بودن او بر جنبه فقیه بودنش برتری دارد. وی هم خودش را محدث می‌شمرد و از روی حدیث فتوا می‌داد و اگر در مسأله‌ای حدیثی پیدا نمی‌کرد به استنباط اجتهادی و احیاناً قیاس متوسل می‌شد. او در سال ۲۴۱ هجری در بغداد وفات کرد.

در این پژوهش بعضی از مصادیق قاعده‌ی غرور از دیدگاه فقهاء و حقوق دانان بیان گردید و از مجموع کلمات فقهاء نتایج ذیل استفاده می‌شود:

۱. این قاعده از قواعد مشهوره و بسیار محکم و مورد اجماع است و قدیما و حدیثا در موارد زیادی بر طبق آن فتوا داده‌اند و از لحاظ مستندات فقهی، جای اشکالی در اصل آن نیست.

۲. این که این قاعده دارای عمومیت و گستره‌ی زیادی است و اختصاص به باب خاصی ندارد، بلکه در ابواب مختلفی فقهی دارای مصداق است مخصوصاً در تمامی ابواب معاملات و ضمانات باب غصب، مورد استفاده است که ما به بعضی از مصادیق آن اشاره کردیم.

۳. این قاعده‌ی شریفه علاوه بر این که دارای آثار فراوان فردی، اجتماعی، سیاسی و تربیتی می‌باشد. در تمام قراردادهای و مقوله‌ها و معاملات بین شرکت‌های داخلی و بین‌المللی جاری می‌گردد و هر کجا مصداق غرور و خدعه و تدلیس محقق شود، بر طبق مفاد این قاعده مسلم فقهی، می‌توان آثاری بر آن مترتب کرد و به شخص حقیقی و یا حقوقی ای که موجب ضرر و زیان شده است رجوع و او را به جبران ضرر و زیان مجبور کرد و غرامات و خسارات وارده را گرفت. در اینجا چند مثال جدید را می‌آوریم اول اگر فقیهی در مقام افتاء، فتوایی صادر کند و مقلد به آن عمل کند، بعداً نظر آن فقیه عوض شود و بگوید اشتباه کردم و مقلد در اثر عمل به فتوای اول او متضرر شود؛ مثلاً در باب خمس و یا زکاة فتوا بدهد و مقلد جایی که نباید خمس و زکات بدهد، به عنوان این که بر من واجب است خمس بدهد و بعد معلوم شود واجب نبوده است؛ آیا در این موارد صدق غرور می‌کند و فقیه ضامن است، همان گونه که در کتاب حج آمده است یا نه؟

دو احتمال است، اول این که بگوییم صدق غرور می‌کند و فقیه ضامن است؛ چون تعریف غرور بر این مورد صادق است؛ زیرا مقلد در اثر عمل و قول مجتهد دچار خسارت شده است. احتمال دوم این است که بگوییم در اینجا مصداق غرور نیست، به دلیل این که مجتهد از اول ملتزم نشده است که همه‌ی فتاوی او مطابق با واقع باشد و خود مقلد هم که بنا می‌گذارد از مجتهدی تقلید کند این مطلب را می‌داند و با این علم و آگاهی تقلید می‌کند، پس مغرور نشده است و چنانچه گذشت در صدق غرور، جهل مغرور شرط است؛ علاوه بر این که این ضرر و خساراتی که متوجه مقلد شده است به اجر آخرتی جبران می‌شود و آن ضرر و خسارتی مضمون است که تدارک نشود.

در رابطه با متغیر غار و مغرور نتایجی به دست آمد: یکی از عوامل مؤثر در ایجاد مسئولیت فریب دادن است، بدین معنا که اگر شخصی دیگری را فریب دهد، برای فریب‌دهنده مسئولیت به وجود می‌آید. شخص فریب خورده مغرور و شخص فریب‌دهنده غار نامیده می‌شود. این نوع مسئولیت ضمان ناشی از غرور و فریب است که در اصطلاح حقوقی ضمان غرور نامیده می‌شود، که این نوع ضمان، از نوع ضمان‌های قهری و خارج از قرارداد است، که در حقوق از آن به عنوان مسئولیت مدنی یاد می‌شود. ضمان غرور در فقه تحت عنوان قاعده فقهی «المغرور یرجع الی من غره» قابل بحث و توضیح است. این عبارت مشهور و عام، به قاعده غرور شهرت یافته است، که از قواعد مسلم فقهی به شمار می‌آید. در روایت بودن این عبارت بین فقها اختلاف نظر وجود دارد. فقیه معاصر حضرت امام خمینی (ره)، روایت بودن قاعده را نپذیرفته و معتقد است قاعده غرور یک قاعده اصطلاحی است که جهت اثبات مفاد آن باید به برخی روایات خاصه مراجعه و از مجموع آن‌ها این مفاد کلی را اثبات کرد. مفهوم اصطلاحی غرور از مفهوم لغوی آن دور نگشته و در بردارنده مضامین خدعه، فریب، حيله و تقلب است. برای اثبات قاعده ادله و مستندات از جمله سنت، اجماع، بنای عقلا، قاعده اتلاف و قاعده لاضرر بیان گردیده، که بنای عقلا به عنوان دلیل اصلی اثبات قاعده محسوب می‌گردد. برای تحقق قاعده عناصری دخالت دارند که به دو دسته عناصر مادی و معنوی قابل تقسیم می‌باشند. عناصر مادی عبارت‌اند از: عمل خدعه‌آمیز، ورود ضرر، رابطه سببیت، علم و جهل غار و مغرور. قصد و فریب خوردگی از جمله عناصر معنوی قاعده می‌باشد. هم چنین ورود ضرر، ارتکاب عمل نامشروع و رابطه سببیت از جمله عناصر ضمان غرور در حقوق ایران ذکر شده است. در مبنای ضمان غرور بین فقها اختلاف نظر وجود دارد. به طور کلی دو دیدگاه ورود ضرر و فریب خوردگی به عنوان مبنای قاعده از سوی فقها مطرح گردیده است. در مواردی ممکن است به علت وجود موانعی نتوان به قاعده استناد نمود. از جمله آن موانع می‌توان به اقدام مغرور به ضرر خود، انتفاع، تقصیر و رضایت مغرور اشاره کرد. این دو قاعده در فقه دارای مصادیق گوناگونی است. هر چند این مصادیق در کتب فقهی به صورت پراکنده آمده، اما در برخی ابواب از جمله بیع فضولی، قرض، عاریه، هبه، اجاره و نکاح می‌توان به مصادیق قاعده دست یافت. اما در متون حقوقی کمتر به بحث درباره قاعده پرداخته شده است. در نهایت باید گفت: مبنای حکم ضمان در قاعده غرور، فریب و غروری است که موجب ورود ضرر و زیان و بروز خسارت و تحمل غرامت توسط مغرور گردیده است. بنابراین نمی‌توان ورود ضرر را به عنوان مبنای ضمان غرور تلقی کرد. چنانچه از منظر امام خمینی (ره) در موضوع قاعده، صرف فریب خوردن موضوعیت دارد، خواه به جهت فریب، اتلافی هم از جانب

فریب‌دهنده بر علیه فریب خورده صورت گیرد یا نه، و خواه ضروری متوجه شخص مغرور بشود یا نه. بنابراین قاعده غرور قاعده مستقلی است که از آن ضمان غار در مقابل مغرور بر اثر فریب و خدعه استنباط می‌گردد.

منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۵ق). لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب، چاپ سوم، بیروت، دار الفكر للطباعة.
۳. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳). مجمع الفائدة و البرهان، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۴. اقری‌پور، منصوره. (۱۳۸۵). معناشناسی شبهه و کاربرد آن در احکام فقهی-حقوقی، مقالات و بررسیها، دفتر ۸۲.
۵. امامی، سیدحسن. (۱۳۷۷). حقوق مدنی، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة، چاپ نوزدهم.
۶. امیری قائم مقامی، عبدالمجید. (۱۳۵۶). حقوق تعهدات، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. انصاری شیرازی، قدرت‌الله. (۱۴۲۹). موسوعه أحكام الأطفال و أدلتها، قم، چاپ اول، مرکز فقهی ائمه اطهار(ع).
۸. انصاری، شیخ مرتضی. (۱۳۸۲). المکاسب، قم: انتشارات آرموس، چاپ دوم.
۹. اوصیا، پرویز. (۱۳۷۱). «تدلیس»، مجموعه مقالات: تحولات حقوق خصوصی، زیر نظر ناصر کاتوزیان، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۰. ایرانی ارباطی، بابک. (۱۳۸۵). مجموعه نظرهای مشورتی حقوقی، تهران: انتشارات مجد، چاپ دوم.
۱۱. آخوند خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۶ق). حاشیه بر مکاسب، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
۱۲. بازگیر، یدالله. (۱۳۸۲). آراء قطعی یافته دادگاه‌ها در امور مدنی (مزارعه، مساقات، مضاربه، حواله، قرض، طلب، نکاح و طلاق، خسارت، در قانون تملک آپارتمان‌ها)، تهران: انتشارات بازگیر، چاپ اول.
۱۳. بجنوردی، سید محمد حسین، (۱۴۱۹ق). قواعد فقهیه، تحقیق مهدی مهریزی و محمد حسین درایتی، قم، نشر الهادی، چ اول، ج ۱، ص ۲۷۷
۱۴. بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۴۲۳). الدرر النجفیة، چاپ اول، بیروت، دار المصطفی لإحياء التراث.
۱۵. بیهقی، احمدین حسین. (۱۳۵۳ق). سنن الکبری، هند: انتشارات حیدرآباد، چاپ اول.
۱۶. تبریزی، جواد بن علی. (۱۴۱۷). أسس الحدود و التعزیرات، چاپ اول، قم، دفتر مؤلف.
۱۷. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۷۳). ترمینولوژی حقوق، تهران: انتشارات گنج دانش.
۱۸. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۳۷). دائره المعارف حقوق مدنی و تجارت، تهران: انتشارات بنیاد استاد.
۱۹. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰). الصحاح، چاپ اول، بیروت، دارالعلم للملایین.
۲۰. حاجی ده‌آبادی، احمد. (۱۳۹۱). قواعد فقه جزائی، چاپ سوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعة، چاپ اول، قم، گروه پژوهش مؤسسه آل‌البیت(ع).
۲۲. حسینی مراغی، میرعبدالفتاح. (۱۴۱۸ق). عناوین، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ اول.
۲۳. خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۷۹). کتاب البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
۲۴. خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱). کتاب البیع، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام(ره).